ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

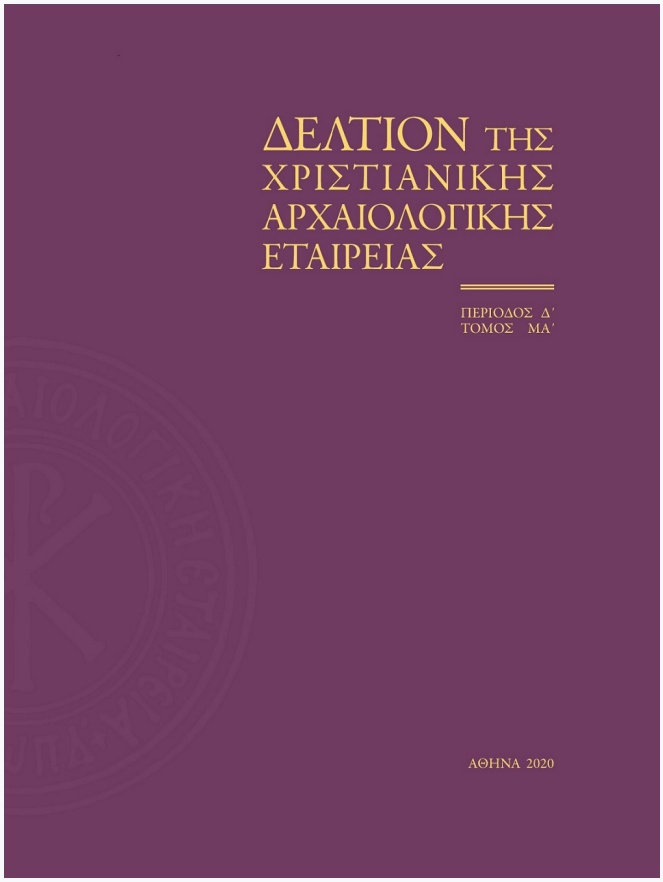

Από τον decumanus maximus της Ύστερης Αρχαιότητας στη μεσοβυζαντινή Μέση ή Λεωφόρο της Θεσσαλονίκης. Η συμβολή των πρόσφατων ανασκαφών

(ΧΑΕ) ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

doi: 10.12681/dchae.26177

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΧΑΕ). (2021). Από τον decumanus maximus της Ύστερης Αρχαιότητας στη μεσοβυζαντινή Μέση ή Λεωφόρο της Θεσσαλονίκης. Η συμβολή των πρόσφατων ανασκαφών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *41*, 1–7. https://doi.org/10.12681/dchae.26177

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 02/08/2025 00:09:38

ΑΠΟ ΤΟΝ *DECUMANUS MAXIMUS* ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ *ΜΕΣΗ* Ή *ΛΕΩΦΟΡΟ* ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Οι ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο κέντρο της Θεσσαλονίκης από το 2006 και εξής, με αφορμή τις εργασίες κατασκευής του υπόγειου μητροπολιτικού σιδηροδρόμου, έφεραν στο φως, όπως αναμενόταν, μείζονος σημασίας ευρήματα από τη βυζαντινή φάση της ζωής της πόλης. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε σε μεγάλη έκταση το πολεοδομικό κέντρο της Θεσσαλονίκης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, την Παλαιοχριστιανική και Πρωτοβυζαντινή περίοδο, ώστε να είναι πλέον δυνατή η ανασύνθεση του ιστορικού της τοπίου σε μια μακρά χρονική περίοδο.

Στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος βρίσκονται δύο χώροι επί της Εγνατίας οδού, το σκάμμα του σταθμού Βενιζέλου, στα δυτικά, και το σκάμμα του σταθμού Αγίας Σοφίας, στα ανατολικά. Οι ανασκαφές στα δύο σκάμματα έφεραν στο φως τμήματα του *decumanus maximus* με τις κιονοστήρικτες στοές του, δηλαδή της κεντρικής οδικής αρτηρίας που διέτρεχε την τειχισμένη πόλη της Ύστερης Αρχαιότητας στον άξονα Α-Δ και συνέδεε τη Χρυσή Πύλη στα δυτικά με την Κασσανδρεωτική Πύλη στα ανατολικά, κοντά στην οποία αναπτυσσόταν το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου (αρχές του 4ου αιώνα). Επιπλέον, στο σκάμμα του σταθμού Βενιζέλου αποκαλύφθηκε ένας από τους βασικούς κάθετους δρόμους στον άξονα Β-Ν (*cardo*), που συνέδεε το βόρειο τμήμα της πόλης με τον λιμένα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Στη διασταύρωση των δύο οδικών αρτηριών διαμορφώθηκε κατά τον 4ο αιώνα μνημειακό τετράπυλο σε αντιστοιχία με το θριαμβικού χαρακτήρα μνημείο που υψωνόταν στο ανατολικό τμήμα της αρτηρίας, από το οποίο έχει διασωθεί η αψίδα του Γαλερίου. Το τετράπυλο με τη μνημειακή μορφή αποτελεί μοναδικό εύρημα, εφ' όσον τα ανευρεθέντα τμήματά του επιτρέπουν την αναπαράσταση της αρχικής μορφής του, κατ' αναλογία με προγενέστερα παραδείγματα ρωμαϊκών πόλεων. Αντίστοιχης σπουδαιότητας εύρημα για την αναπαράσταση της μορφής του *decumanus maximus* κατά τον 4ο αιώνα αποτελεί το κρηναίο/νυμφαίο οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε στο σκάμμα του σταθμού Αγίας Σοφίας.

Στη διάρκεια του 5ου και κυρίως στον 6ο αιώνα, τον μνημειακό χαρακτήρα της μορφής της πόλης ανασυνθέτουν το τετράπυλο, που παραμένει επιβλητικό, ο διευρυμένος *decumanus maximus* με την ορθογώνια μαρμαρόστρωτη πλατεία, το κρηναίο/νυμφαίο, ανακατασκευασμένο μαζί με τις παράπλευρες ημικυκλικές πλατείες/*φόρα*, μεταξύ Αχειροποιήτου και επισκοπικής βασιλικής της Αγίας Σοφίας, και ανατολικότερα το ανακτορικό συγκρότημα.

Η ανασκαφική έρευνα ανέδειξε επιπρόσθετα μετατροπές στη μορφή της κεντρικής οδικής αρτηρίας και στις παράπλευρες οικοδομικές νησίδες, που επιβλήθηκαν από τη λειτουργία της πόλης με την ίδρυση καταστημάτων και εργαστηρίων στη νότια και βόρεια πλευρά της κατά τους επόμενους αιώνες (8ος-14ος αιώνας), όταν πια ο *decumanus maximus* λαμβάνει τη μορφή της *Μέσης* ή της *Λεωφόρου* των βυζαντινών χρόνων.

Τα ευρήματα αυτά συμπληρώνουν κενά στη γνώση μας για τη μορφή των βυζαντινών πόλεων και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για μοναδικά αρχαιολογικά κατάλοιπα από τη μόνη βυζαντινή μεγαλούπολη του ελλαδικού χώρου, όμοια των οποίων δεν έχουν ανασκαφεί ούτε στην Κωνσταντινούπολη.

Η ιδιαίτερα επίπονη, σε συνθήκες εργοταξίου, αλλά συστηματική ανασκαφική διερεύνηση των δύο αυτών θέσεων, όπως και των υπολοίπων σκαμμάτων οφείλεται σε πολυπληθή διεπιστημονική ομάδα αποτελούμενη από αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες, τοπογράφους και πολιτικούς μηχανικούς, σχεδιαστές και συντηρητές, οι οποίοι προσλήφθηκαν για τις ανάγκες του έργου και εργάστηκαν με υποδειγματική αφοσίωση στο πεδίο, στη συντήρηση και την καταγραφή του υλικού, υπό την καθοδήγηση, τον συντονισμό και την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλεως Θεσσαλονίκης. Το πολύχρονο αυτό έργο αποτυπώνεται σε σειρά εκθέσεων, ανακοινώσεων, διαλέξεων και δημοσιεύσεων, μια πρώτη αναγραφή των οποίων ακολουθεί εδώ.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία συμμετέχει εξ αρχής στην προσπάθεια διατήρησης της αυθεντικότητας των ευρημάτων του σταθμού Βενιζέλου με την παραμονή τους κατά χώραν, αφού μέρος των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν στον σταθμό της Αγίας Σοφίας, έχει ήδη αποσπαστεί από τον φυσικό τους χώρο. Με τη δημοσίευση στον παρόντα τόμο του *Δελτίου* των μελετών για τα δύο μνημειακά σύνολα η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία επιθυμεί να συμβάλει στην καλύτερη ενημέρωση της ελληνικής και της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας αλλά και κάθε ενδιαφερομένου για το θέμα των σημαντικών ευρημάτων της Θεσσαλονίκης και για τη σημασία της διατήρησής τους κατά χώραν, όχι μόνο για την ιστορική και αρχαιολογική τους αξία αλλά και για τους μελλοντικούς ερευνητές.

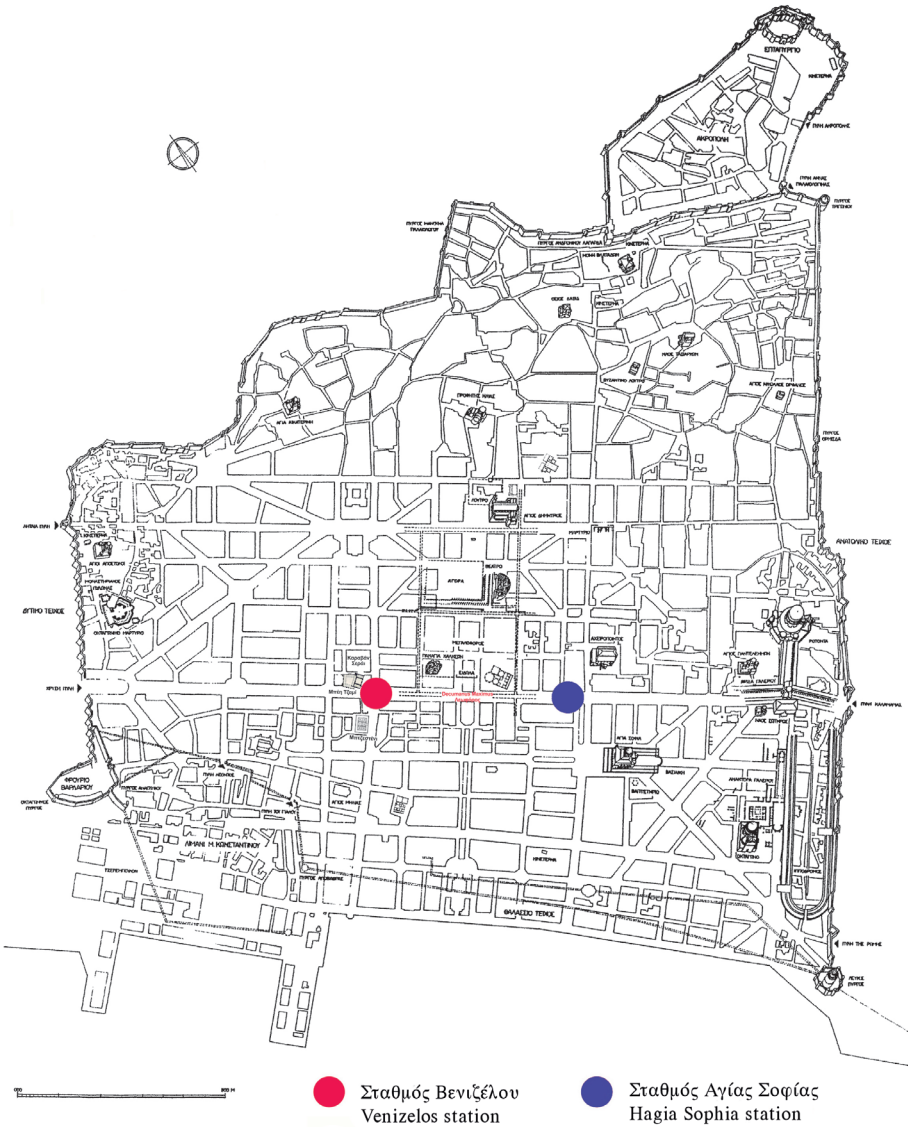

FROM THE LATE ANTIQUE *DECUMANUS MAXIMUS* TO THE MIDDLE BYZANTINE *MESE* IN THESSALONIKI: WHAT THE RECENT EXCAVATIONS TELL US

The excavations that were carried out in the centre of Thessaloniki from 2006 onwards in connection with the construction works for the building of the city's underground railway have, as was to be expected, uncovered some highly important finds from the Byzantine phase of the city's lifetime. To be more specific, a large part of the Late Antique and Early Byzantine urban centre of Thessaloniki was discovered, making it possible to reconstruct its historic cityscape over several centuries.

Academic interest focused on two sites on the modern Egnatia Odos, the Venizelos underground station trench and, further east, the trench dug at the Hagia Sophia station. These excavations uncovered parts of the *decumanus maximus* with its colonnaded arcades, i.e. the main arterial route crossing the walled city of Late Antiquity on an East-West axis and connecting the Golden Gate to the west with the Kassandreotiki (Cassandrian) Gate in the east, near where the palace complex of the Emperor Galerius developed (early fourth century). Moreover, in the Venizelos station trench they discovered one of the main roads leading off the North-South axis (the *cardo*), which linked the northern part of the city with the harbour built by Constantine the Great. At the crossroads where the two arterial roads met a monumental *tetrapylon* was built in the fourth century corresponding to the triumphal monument on the eastern part of the via Egnatia from which only the Arch of Galerius now remains. The monumental *tetrapylon* is an exceptional find, in as much as the parts that came to light, allow us to reconstruct its original form by analogy with earlier examples from Roman cities. An equally important find for reconstructing the form of the *decumanus maximus* in the fourth century is the building housing the *nymphaeum* found in the Hagia Sophia station trench.

Over the course of the fifth and more especially in the sixth century it was the, no doubt still impressive, tetrapylon, the widened *decumanus maximus*, a rectangular square/plaza nearby, the *nymphaeum*, constructed along with the adjoining semi-circular squares/*fora*, between the Acheiropoietos church and the episcopal basilica of Hagia Sophia, and to the east the palace complex that shaped the city's monumental character.

The excavations highlighted other changes to the form of the main arterial road and the adjoining city blocks (*insulae)*, necessary to the functioning of the city, such as the establishment of commercial outlets and workshops in the northern and southern parts in later centuries (8th–14th centuries), by which time the *decumanus maximus* had taken on the form of a Byzantine *Mese* or *Leoforos* (main street).

These finds fill in gaps in our knowledge about the layout of Byzantine cities and in particular Thessaloniki. They are outstanding archaeological remains from the only Byzantine conurbation on Greek soil, the likes of which have never been excavated, not even from Constantinople.

The intensely laborious, but systematic archaeological investigation of these two sites, despite having to work surrounded by a construction site, and of the other trenches was carried out by a large interdisciplinary team of experts, made up of archaeologists, architects, topographers and civil engineers, draftsmen, and conservators, who were employed for the purposes of the dig and who worked with exemplary dedication to the discipline to conserve and record material, under the direction, leadership and supervision of the Ephorate of Antiquities of the city of Thessaloniki. The results of this long-term project have been set out in a series of reports, talks, lectures and publications, of which what follows is an initial record.

The Christian Archaeological Society has been participating from the very beginning in efforts to maintain the authenticity of the finds from the Venizelos station site by keeping them *in situ*, while some of the antiquities found at the Hagia Sophia site have already been removed from their physical environment. With the publication on the two monumental complexes in this volume of its *Deltion* the Society is hoping to help better inform Greek and international scholars, as well as all other interested parties, on the subject of these important finds from Thessaloniki, and on the necessity of their preservation *in situ*, not only because of their historical and archaeological value but for the purposes of future research.

(*Translated by Valerie Nunn, MA*)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΟΥΣ ΣΤΑΘΜΟΥΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΓΝΑΤΙΑΣ ΟΔΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΔ 61 (2006), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2014, 819-822 (Χ. Μπακιρτζής – Ν. Παζαράς).
ΑΔ 62 (2007), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2014, 885-892 (Στ. Βασιλειάδου – Ν. Παζαράς).
ΑΔ 63 (2008), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2014, 913-916 (Ε. Μαρκή – Στ. Βασιλειάδου).
ΑΔ 64 (2009), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2014, 741-742 (Μ. Παϊσίδου – Στ. Βασιλειάδου).
ΑΔ 65 (2010), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2016, 1275 (Σταθμός Βενιζέλου) (Μ. Παϊσίδου – Κρ. Κωνσταντινίδου).
ΑΔ 65 (2010), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2016, 1275, 1277 (Σταθμός Αγίας Σοφίας) (Μ. Παϊσίδου – Στ. Βασιλειάδου).
ΑΔ 66 (2011), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2016, 726-728 (Σταθμός Αγίας Σοφίας) (Δ. Μακροπούλου – Στ. Βασιλειάδου).
ΑΔ 66 (2011), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2016, 730-732 (Σταθμός Βενιζέλου) (Δ. Μακροπούλου – Κρ. Κωνσταντινίδου).
ΑΔ 67 (2012), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2016, 507-512 (Σταθμός Αγίας Σοφίας) (Δ. Μακροπούλου – Στ. Τζεβρένη).
ΑΔ 67 (2012), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2016, 512-513 (Σταθμός Βενιζέλου) (Δ. Μακροπούλου – Κρ. Κωνσταντινίδου).
ΑΔ 69 (2014), Β΄2 Χρονικά, Αθήνα 2020, 2060-2063 (Σταθμός Αγίας Σοφίας) (Δ. Μακροπούλου – Στ. Βασιλειάδου).

Χ. Μπακιρτζής (προϊστ. 2007) – Ε. Μαρκή (προϊστ. 2008) – Μ. Παϊσίδου (προϊστ. 2009-2010), «9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη. Μετρό Θεσσαλονίκης (2006-2010)», *2000-2010 Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, γεν. επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, ΥΠΠΟΤ – ΓΔΑΠΚ, Αθήνα 2012, 233-234.

Π. Αδάμ-Βελένη – Γ. Σκιαδαρέσης – Στ. Βασιλειάδου – Κρ. Κωνσταντινίδου – Στ. Τζεβρένη, «Το αρχαιολογικό έργο στο πλαίσιο κατασκευής του ΜΕΤΡΟ 2011-2019: ξαναγράφοντας την ιστορία της πόλης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους», *Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019 (Αθήνα, 25-30 Νοεμβρίου 2019)*, ΥΠΠΟΑ, Αθήνα (υπό δημοσίευση).

Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη (ΑΕΜΘ)

Στ. Βασιλειάδου – Ν. Παζαράς, «ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης 2007», *ΑΕΜΘ* 21 (2007), Θεσσαλονίκη 2010, 231-240.

Ε. Μαρκή – Στ. Βασιλειάδου, «ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης 2008. Το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΕΜΘ* 22 (2008), Θεσσαλονίκη 2011, 297-306.

Μ. Παϊσίδου – Στ. Βασιλειάδου – Στ. Τζεβρένη, «Μετρό Θεσσαλονίκης 2009. Το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΕΜΘ* 23 (2009), Θεσσαλονίκη 2013, 255-266.

Μ. Παϊσίδου – Στ. Βασιλειάδου – Κ. Κωνσταντινίδου, «Μετρό Θεσσαλονίκης 2010. Το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΕΜΘ* 24 (2010), Θεσσαλονίκη 2014, 223-234.

Δ. Μακροπούλου – Στ. Βασιλειάδου – Κ. Κωνσταντινίδου – Στ. Τζεβρένη, «Πολεοδομικές και χωροταξικές παρατηρήσεις για τη Θεσσαλονίκη από τους παλαιοχριστιανικούς έως τους νεότερους χρόνους στο πλαίσιο κατασκευής του Μετρό», *ΑΕΜΘ* 25 (2011), Θεσσαλονίκη 2015, 317-326.

Ι. Κανονίδης – Κρ. Κωνσταντινίδου – Στ. Τζεβρένη, «Το έργο της Εφορείας Πόλης Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο κατασκευής του ΜΕΤΡΟ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα στο κέντρο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 30 (2016) (υπό δημοσίευση).

Π. Αδάμ-Βελένη – Στ. Βασιλειάδου – Κ. Κωνσταντινίδου – Ε. Λαμπροθανάση – Σ. Πρωτοψάλτη – Στ. Τζεβρένη, «ΜΕΤΡΟ 2017-2018. Νέα ευρήματα», *ΑΕΜΘ* 31 (2017) (υπό δημοσίευση).

Π. Αδάμ-Βελένη – Στ. Βασιλειάδου – Στ. Τζεβρένη – Ζ. Αλ Σααγιάχ, «Το κρηναίο στη συμβολή του *decumanus maximus* με τον *cardo* της οδού Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 32 (2018) (υπό δημοσίευση).

Π. Αδάμ-Βελένη – Σ. Πρωτοψάλτη, «Νέα δεδομένα για την ελληνιστική Θεσσαλονίκη από τις ανασκαφές του ΜΕΤΡΟ», *ΑΕΜΘ* 32 (2018) (υπό δημοσίευση).

Πρακτικά Συνεδρίων

K. P. Konstantinidou – K. T. Raptis, «Archaeological evidence of an eleventh century kiln with rods in Thessaloniki», *Actas do X Congresso International a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo (Silves – Métrola, 22-27.10.2012)*, επιμ. M. J. Gonçalves – S. Gómez-Martínez, Silves 2015, 589-595.

E. Lianta, «The Second Thessalonica/2007 Hoard of Byzantine Thirteenth Century Billon Trachea», *XV International Numismatic Congress (Taormina, 21-25 September 2015)*, Congress Book, Messina 2015, 155.

K. P. Konstantinidou – K. T. Raptis, «Eleventh century innovations in the Byzantine firing technology: evidence from Thessaloniki», *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantines Studies (Belgrade, 22-27 August 2016), Thematic Sessions of Free Communications*, επιμ. D. Dželebdžić – St. Bojanin, Βελιγράδι 2016, 368-369.

E. Lianta, «The Byzantine Numismatic Single Finds from the Thessalonica Metro Archaeological Excavations 2008-2015», *Ege Dünyası liman kentleri sikke, mühür ve ağırlıkları / Port Cities of the Aegean World. Coins, Seals and Weights*, Manisa 2018, 198-205.

Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία», Θεολογία – Ιστορία – Φιλολογία – Δίκαιο – Αρχαιολογία – Τέχνη (Θεσσαλονίκη, 14-15 Μαΐου 2016), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2019:

Στ. Βασιλειάδου, «Εργαστήρια ... *εἰς τὴν γειτονίαν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου* (9ος-12ος αι.): από τις ανασκαφές στον Σταθμό Αγίας Σοφίας του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης», 591-604.

Κρ. Κωνσταντινίδου, «... *ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Καταφυγῆς*. Ευρήματα από τις ανασκαφές για την κατασκευή σταθμού του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης (9ος-12ος αι.)», 605-617.

Ε. Λιάντα, «Λατινικές απομιμήσεις από κράμα (bill.) του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης (1204-1224)», 635-654.

Μ. Παϊσίδου, «Η μνημειακή ζωγραφική της παλαιοχριστιανικής περιόδου στη Θεσσαλονίκη. Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες από τις ανασκαφές του Μετρό», 655-679.

St. Vasileiadou, «Glazed Tableware from Thessaloniki' s middle byzantine pottery workshops. Finds from the excavation in "Hagia Sophia" METRO Station», *Proceedings of the 12th International Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics (Athens, October 21-27, 2018)* (υπό δημοσίευση).

Διημερίδα «Αρχαιότητες σε τροχιά» (Θεσσαλονίκη, 11-12 Απριλίου 2019) (υπό δημοσίευση):

Π. Αδάμ-Βελένη, «Αφροδίτες στο ΜΕΤΡΟ».

Δ. Ασημακόπουλος, «Το ορόσημο της μεσοβυζαντινής διασταύρωσης στον Σταθμό Βενιζέλου».

Στ. Βασιλειάδου – Στ. Τζεβρένη – Ζ. Αλ Σααγιάχ, «Ο αστικός χώρος της Ύστερης Αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη, μέσα από τα νέα ευρήματα στον Σταθμό Αγίας Σοφίας του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου: οργάνωση και χρήση».

Στ. Ζαχαριάδης, «Το θαλάσσιο εμπόριο της Θεσσαλονίκης του 5ου αι. μ. Χ.: η μαρτυρία των αμφορέων».

Δ. Κρικελίκος, «Νομισματοκοπία και νομισματική κυκλοφορία στη Θεσσαλονίκη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Μαρτυρία από τις αρχαιολογικές ανασκαφές για την κατασκευή του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης. Μια πρώτη καταγραφή».

Κρ. Κωνσταντινίδου – Τ. Πρωτοψάλτη – Μ. Μίζα, «Ο μετασχηματισμός του πολεοδομικού ιστού της Θεσσαλονίκης από τους ρωμαϊκούς χρόνους έως και την πυρκαγιά του 1917 μέσα από τα ευρήματα στον Σταθμό Βενιζέλου».

Σ. Κωνσταντινίδου, «Εικονιστικές παραστάσεις σε βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά από τον Σταθμό Αγίας Σοφίας του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκη».

Β. Μαλαδάκης, «Η εγχρήματη οικονομία στη Θεσσαλονίκη από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα».

Δρ. Μπάδραβος – Χρ. Μπατζέλας, «Από την Ύστερη Αρχαιότητα στο Βυζάντιο. Έργα υποδομής στη Θεσσαλονίκη μέσα από την ανασκαφική έρευνα στον Σταθμό Βενιζέλου».

Χρ. Μπελέκου, «"Φωτίζοντας" την καθημερινή ζωή του κέντρου της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: Τα λυχνάρια από τον Σταθμό Βενιζέλου».

Β. Νάνης – Κ. Σισμάνη, «Επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών σε κατάστρωμα της βυζαντινής Λεωφόρου. Απόπειρα ερμηνείας μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα στον Σταθμό Αγίας Σοφίας».

Π. Σλαμπέας, «Οθωμανική κεραμική από τον Σταθμό Βενιζέλου του ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης».

Άρθρα σε περιοδικά

Ε. Λιάντα, «Ο θησαυρός Θεσσαλονίκη 2007 με βυζαντινά τραχέα από κράμα (bill.) του 13ου αιώνα», *Νομισματικά Χρονικά* 28 (2010), 51-72.

Δ. Μακροπούλου, «Διαδρομή δεκάξι αιώνων με το ΜΕΤΡΟ από το Βαρδάρι έως το Σιντριβάνι ή από την Χρυσή Πύλη έως την Κασσανδρεωτική. Οι σταθμοί διηγούνται», *Φιλόλογος* 154 (2013), 543-558.

Λήμματα σε καταλόγους εκθέσεων

Βυζάντιο και Άραβες, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Οκτώβριος 2011 – Ιανουάριος 2012 (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2011:

Πήλινα σφαιροειδή αγγεία, πιθανόν για εκτόξευση εμπρηστικής ύλης, αριθ. καταλ. 24 σ. 66-67 (Στ. Βασιλειάδου).

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Ανεξίτηλα σημάδια στο χώρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 17/9/2011 – 30/9/2012 (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2012:

Σφραγίδα, αριθ. καταλ. 25 σ. 47 (Στ. Βασιλειάδου).

Εκ Θεσσαλονίκης Φως / Ex Thessalonica Lux, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 31 Ιανουαρίου – 4 Μαΐου 2014 (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2014:

Νομίσματα, αριθ. καταλ. 18-33 σ. 109-117 (Ε. Λιάντα).

Εγκόλπιος σταυρός, αριθ. καταλ. 36 σ. 119 (Στ. Βασιλειάδου).

Κεραμικά, αριθ. καταλ. 56, 79 σ. 131, 148 (Κρ. Κωνσταντινίδου).

Κεραμικά, αριθ. καταλ. 63, 64 σ. 136-137 (Στ. Τζεβρένη).

Για μια συνολική παρουσίαση των ευρημάτων με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, βλ.

Π. Αδάμ-Βελένη – Γ. Μυλόπουλος (επιμ.), *Μετρό-ντας την ιστορία της Θεσσαλονίκης / The Metro-nome of Thessaloniki's History*, Θεσσαλονίκη 2018 (διαθέσιμο στο διαδίκτυο):

Στ. Βασιλειάδου – Κρ. Κωνσταντινίδου – Τ. Πρωτοψάλτη – Στ. Τζεβρένη, «Σταθμοί Αγία Σοφία και Βενιζέλου. 1. Η οργάνωση του αστικού χώρου από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης έως το τέλος της όψιμης αρχαιότητας», 125-158.

Στ. Βασιλειάδου – Κρ. Κωνσταντινίδου – Στ. Τζεβρένη, «Από τις βυζαντινές αγορές έως τη Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς του 1917», 159-177.